

پژوهشنامه خراسان بزرگ

شماره ۴۳ تابستان ۱۴۰۰

No.43 Summer 2021

۱۳-۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۰۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۲/۰۹

بازتاب اقدامات ابوظلحه منصور بن شرکب بر کشمکش‌های طاهری-صفاری (۲۷۴-۲۶۲ق)

➤ محسن مرسلپور*: دانشیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه سیستان و بلوچستان، ایران

➤ محسن مومنی: استادیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه ارومیه، ایران (momeni2003@yahoo.com)

چکیده

در اواسط قرن سوم هجری قمری، با ضعف قدرت طاهریان در خراسان، زمینه‌های ظهور مدعیان قدرت در این ایالت فراهم شد. یکی از گروه‌های تأثیرگذار در حوادث این دوره خراسان، سالوکان بودند. آنان با ایجاد ناامنی در راه‌ها و غارت کاروان‌ها نقش مهمی در آشفتگی امور بازی می‌کردند. سردسته یکی از گروه‌های سالوکان خراسان، ابراهیم بن شرکب بود. هرچند تسلط صفاریان بر خراسان چندان فرصتی به ابراهیم بن شرکب برای قدرت‌نمایی نداد و او به سرعت جذب ساختار حکومت یعقوب لیث شد، اما بعدها با کشته شدن او (با توطئه احمد خجستانی) فرصتی در اختیار برادر کوچک‌تر، ابوظلحه منصور، قرار گرفت تا در طول بیش از یک دهه در روند حوادث خراسان نقش‌آفرینی کند. پژوهش حاضر با روش و رویکرد توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع اصلی در پی بررسی نقش ابوظلحه منصور بن شرکب در حوادث خراسان است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که رویکرد سیاسی ابن‌شرکب در چرخش‌های سریع او در جناح‌بندی‌های قدرت قابل استنباط است. او منافع خود را در جناح به‌ظاهر قدرتمند جستجو می‌کرد و چندان وفاداری به صفاریان و یا طاهریان نداشت. اتحادها و خیانت‌ها بخش مهمی از عملکرد سیاسی او در این دوران را در برمی‌گرفت.

واژگان کلیدی: طاهریان، صفاریان، ابوظلحه منصور، احمد خجستانی، رافع بن هرثمه

Abstract

In the middle of the third century AH, along with the power weakness of Tahirids in Khorasan, the situations for the emergence of power claimants in this province were provided. One of the influential groups in the events of this period of Khorasan was Sa'luk's. They played a significant role in disordering the affairs by creating insecurity on the roads and foraging the caravans. The leader of one of the Sa'luk's groups in Khorasan was Ibrahim bin Shorkab. Although the Saffarids domination on Khorasan did not give Ibrahim ibn Shorkab a chance to show saber-rattling, and he immediately entered into the structure of Yaqoub Laith's government, his assassination later (by Ahmad Khojestani's conspiracy) gave an opportunity to his younger brother, Abu Talha Mansour, to play a role in the events of the Khorasan for more than a decade. The current study seeks to examine the role of Abu Talha Mansour Ibn Shorkab in the event of Khorasan by a descriptive-analytical method and approach and by relying on the main sources. The findings of the study show that Ibn Shorkab's political approach can be deduced from his rapid revolution in power factions. He sought his own interests in the apparently powerful faction and was not so loyal to the Saffarids or the Tahirids. Alliances and betrayals were a vital part of his political function in this period.

Keywords: Tahirids, Saffarids, Abu Talha Mansour, Ahmad Khojestani, Rafi bin Harsamah

مقدمه

سرزمین خراسان در تحولات تاریخی بعد از ورود اسلام دارای جایگاه مهمی بود، به خصوص نقش آفرینی خراسان در قدرت گیری عباسیان و در دوران حکومت خلافت عباسی دارای جایگاه مبرزی شد. با افول قدرت خلفای عباسی در اوایل قرن سوم هجری قمری، تسلط آنان بر ایالت‌ها به ضعف گرایید و تکوین نخستین حکومت نیمه مستقل (طاهریان) در خراسان نشان دهنده افول نفوذ و قدرت خلفا در شرق ایران بود، اما در پایان عمر حکومت طاهریان مدعیان مختلفی در خراسان سر برآوردند. رقابت‌ها و کشمکش‌هایی بین صفاریان و نیروی متحد خلیفه طاهریان، زمینه‌های ظهور حاکمان محلی و مدعیان جاه طلب قدرتمند را فراهم نمود. موضوعی که پژوهش حاضر در پی روشن نمودن زوایای پنهان آن است عملکرد یکی از همین مدعیان قدرت است. این مدعی قدرت، ابوظلحه منصور بن شریک بود که از ۲۶۲ق تا ۲۷۴ق در جناح بندی‌های مختلف قدرت در خراسان نقش آفرینی کرد. پرسش اصلی عبارت است از این که منصور بن شریک متحد کدام یک از قدرت‌های موجود در خراسان بود؟ و فرضیه چنین است که ابومنصور به دنبال ایجاد اتحاد بلندمدت با هیچ یک از حکومت‌ها و قدرت‌های موجود در خراسان نبود و اتحادها و پیوندهای او موقت و گذرا و در راستای تأمین منافع بود.

پیشینه پژوهش

درباره نقش ابوظلحه منصور بن شریک در حوادث خراسان در قرن سوم هجری قمری تاکنون پژوهش مستقل و جامعی انجام نگرفته است. تنها می توان به سه مقاله اشاره کرد که مطالب محدودی درباره ابوظلحه ارائه داده‌اند. اولین پژوهش که با نام *تاریخ خراسان* تألیف مظافر مصفا به معرفی کتاب *تاریخ ولات خراسان* تألیف سلامی که امروزه دیگر وجود خارجی ندارد، می پردازد. پژوهشگر در این مقاله با ذکر چند روایت از آثاری چون *الکامل* و *جوامع الحکایات* می کوشد اثبات کند این منابع از کتاب سلامی در نوشتن حوادث تاریخ خراسان در قرن سوم هجری قمری استفاده کرده‌اند و در میان شواهدی که پژوهشگر ارائه می دهد، اشاره‌ای گذرا نیز به وقایع مربوط به بنوشریک شده است. پژوهش دیگری با نام *خدعه عباسیان در سقوط صفاریان* تألیف سید ابوالقاسم

فروزانی به نقش خلیفه عباسی در درگیری‌های بین صفاریان و سامانیان پرداخته که در خلال مقاله اشاره‌ای گذرا به موضوع ابوظلحه منصور و اتحاد او با عمرولیث صفاری و بعدها جدایی او از صفاریان دارد. پژوهش سوم با عنوان *مسکوکات منصور بن شریک / امیر نیشابور* تألیف احمد محمد دسوقی به زبان عربی در است. در این پژوهش، نویسنده به معرفی موجزی از اقدامات ابوظلحه منصور و در ادامه به سکه ضرب شده توسط ابوظلحه منصور به سال ۲۶۹ق در نیشابور پرداخته است. نویسنده مقاله با استفاده از داده‌های سکه شناسی بخشی از اقدامات ابوظلحه را مورد بررسی قرار داده و اتحاد او با عمرولیث صفاری توسط پژوهشگر مورد بررسی قرار گرفته است.

روش پژوهش

روش و رویکرد پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی با استناد به منابع مکتوب و همچنین منابع غیرمکتوب مانند شواهد سکه شناسی است.

تکاپوهای بنی شریک در جهت کسب قدرت

بنی شریک (بنوشریک) سه برادر بنام‌های ابراهیم، ابوحفص یعمر و ابوظلحه منصور از روستای اسپند بیهق برخواسته بودند (بیهقی، ۱۳۶۱: ۲۶۴). ابراهیم برادر مهتر، از سالوکان (صعالیک) خراسان بود. سالوکان یا صعالیک دسته‌هایی از دراویش و راهزنان بودند که اغلب به غارت کاروان‌ها و مسافران می پرداختند و گاهی به راهداری و همراهی کردن کاروان‌ها در قبال اخذ باج اقدام می کردند. سالوکان در قرون نخستین اسلامی در سرتاسر جهان اسلام پراکنده بودند، لکن در خراسان بود که توانستند به عنوان یک گروه تأثیرگذار مطرح شوند، زیرا خراسان از مدت‌ها پیش دچار شورش خوارج بود و قسمت زیادی از هم حکومت طاهریان مصروف مبارزه با خوارج می شد. مقارن این ایام صعالیک توانستند به راهزنی و ناامنی بپردازند (طهماسبی، ۱۳۸۲: ۸۵-۸۴). در اواخر حکومت طاهریان، سالوکان در خراسان قدرت زیادی داشته و آن خطه را عرصه تاخت و تاز خود نمودند. اصفهانی اوضاع خراسان همزمان با قدرت یافتن یعقوب را این گونه توصیف می کند: وضع خراسان و شهرهای آن پریشان بود و امرای مختلف در شهرهای آن حکومت داشتند (اصفهانی، بی تا:

باعث ناامنی و آشفتگی این ولایت گردیده بودند، مطرح کرد و با بیان اینکه محمد بن طاهر از مملکت باخبر نبود سعی بر آن داشت که به خلیفه بقبولاند که هدفش حفظ امنیت خراسان و سروسامان دادن به امور این ولایت بوده است.

نقش احمد خجستانی در روابط بنی شربک با صفاریان

احمد بن عبدالله خجستانی سردسته گروهی از سالوکان خراسان بود که مانند برادران شربک مجبور به اطاعت از یعقوب لیث شده بودند (ناشناس، ۱۳۶۶: ۲۲۵-۲۲۴)، اما بعد از مدتی غدر و حسادت خجستانی سبب کناره جستن فرزندان شربک از سپاه یعقوب شد. ابراهیم به همراه سپاه یعقوب در لشکرکشی به طبرستان حضور داشت و ابوحفص به محاصره بلخ شتافته بود. ابوظلمه که از سرداران سپاه ابوحفص یعمر بود، نیز وی را همراهی می‌نمود. ابراهیم در حمله یعقوب به طبرستان شجاعت زیادی از خود نشان داد و موردتوجه یعقوب قرار گرفت. این توجه سبب شد یعقوب پوستین خود را که از پوست سمور بود، به او ببخشد. خجستانی که بر ابراهیم رشک می‌ورزید، او را از سطوت یعقوب ترساند و این‌گونه بدو وانمود که هدیه دادن لباس نشانه‌ای از قتل در آینده است. وی پیشنهاد نمود که با ابراهیم به نزد برادرش یعمر بگریزند. ابراهیم از سپاه یعقوب جدا شده و به سوی بلخ گریخت. خجستانی که قرار بود با او همراه شود، ماند و به یعقوب چنین وانمود که ابراهیم خیانت کرده و گریخته است. یعقوب افرادی را به طلب ابراهیم فرستاد که او را به قتل آوردند (ابن‌خلدون، ۱۴۰۸: ۳/۳۹۲). قاعدتاً این واقعه سبب جدایی برادران شربک از سپاه یعقوب و کینه آن‌ها نسبت به خجستانی گردید. رقابت بین مدعیان قدرت در خراسان پیش از حمله یعقوب به این ولایت وجود داشت و هرکدام از این مدعیان در تلاش بودند که از حضور قدرت صفاریان برای رسیدن به اهداف خود و حذف رقبا استفاده نمایند، اقدام احمد بن عبدالله خجستانی را باید از این منظر موردتوجه قرار داد.

اتحاد خجستانی و همراهی او با یعقوب چندان طول نکشید. او در ۲۶۱ ق پس از بازگشت یعقوب به سیستان، شورش کرده و از طاهریان حمایت نمود (خوافی، ۱۳۸۶: ۱/۳۸۴). عامل اصلی رویگردانی خجستانی از یعقوب لیث این موضوع بود که مدعیانی مانند خجستانی از اینکه تابع

(۱۷۶). ابن اسفندیار می‌نویسد: «مقارن ضعف دولت طاهری در خراسان ابوباش به طغیان برخاستند» (ابن‌اسفندیار، ۱۳۶۳: ۲۴۵). همچنین طبری نیز روایت می‌کند که خوارج و مخالفان بر خراسان چیره شدند و محمد بن طاهر ضعیف بود (طبری، ۱۳۸۷: ۵۰۷/۹). مقدسی نیز می‌نویسد که احمد بن عبدالله خجستانی بر خراسان سیطره داشت و برادران شربک نیز شورش کرده و مرو و سرخس را در تصرف داشتند (مقدسی، بی‌تا: ۱۲۴/۶). ورود یعقوب به خراسان و توان نظامی او سبب مهار نیروهای تمرکزگیز در خراسان شد. آنگاه که یعقوب به نیشابور آمد، سردسته‌های صعالیک مجتمع شده و در مورد یعقوب گفتند: «این مردی صاحب قران خواهد بود و دولتی بزرگ دارد و مردی مردست و کسی برو [بر] نیاید» (ناشناس، ۱۳۶۶: ۲۲۴) بنابراین ترجیح دادند که به جای معارضه با یعقوب، به او بپیوندند. تاریخ سیستان نام برخی از سردسته‌های بزرگ سالوکان را ذکر نموده که برادر بزرگ بنوشربک از مهم‌ترین آن‌ها بود. در تاریخ سیستان «سربک کبیر که نام وی ابراهیم بن مسلم» بود با عنوان یکی از بزرگ‌ترین سالوکان خراسان شناخته می‌شود که با یاران و متابعان خود به یعقوب پیوست (ناشناس، ۱۳۶۶: ۲۲۵).

ابوظلمه منصور برادر کوچک‌تر ابراهیم نیز در این زمان به همراه برادرش به یعقوب پیوست و مدتی را در سپاه صفاریان گذراند. ابراهیم در پیکار صفاریان با حسن بن زید شجاعت زیادی از خود نشان داد و مورد التفات یعقوب قرار گرفت (ابن‌خلدون، ۱۴۰۸: ۳/۳۹۲). در کنار همراهی صعالیک با یعقوب بزرگان خراسان نیز با او معاضدت نمودند. عوفی در ذکر حکایت ملاقات حاکم هرات با قاضی نیشابور می‌نویسد: «تمامت اعیان و ارکان دولت به یعقوب لیث میل کرده‌اند و با وی عقد مباحثت مستحکم کرده» (عوفی، ۱۳۵۹: جزء اول/ ۴۰۶). بعد از تصرف نیشابور و اسارت محمد بن طاهر بن محمد، یعقوب فرستاده‌ای به نزد خلیفه معتمد بالله فرستاد و گفت: «محمد بن طاهر از مملکت باخبر نبود و خارجیان سر برآورده بودند، من به آنجا شدم» (خوافی، ۱۳۸۶: ۱/۳۸۱). یعقوب لیث در نامه خود به خلیفه عباسی، عامل اصلی دخالت در امور خراسان را پایان بخشیدن به حضور و رقابت نیروهای مختلف در خراسان که

یعقوب لیث قدرتمند باشند چندان راضی نبودند، چراکه یعقوب اجازه قدرت‌نمایی بیشتر را به آنان نمی‌داد، اما در سوی دیگر گرایش او به طاهریان که دیگر قدرتی در خراسان نداشتند یک استراتژی مؤثر برای به دست آوردن مشروعیت تحت لوای طاهریان تضعیف شده بود. خجستانی پس از سیطره بر نیشابور به هرات لشکر کشید که در اختیار ابوحفص یعمر بود. موقعیت مهم هرات در خراسان و خصوصیت بنوشربک با خجستانی لشکرکشی به آن شهر را اجتناب‌ناپذیر می‌نمود. بنابراین خجستانی به هرات لشکر کشید. وی با خدعه، ضمن تصرف هرات، ابوحفص را به اسارت درآورده و به قتل رساند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۲۹۸/۷).

ابوظلحه منصور بن شربک و اتحاد با طاهریان

ابوظلحه منصور نسبت به برادرانش وجهی متفاوتی داشت و اگرچه به نقل از ابن‌اثیر از سرداران سپاه ابوحفص بود، اما جوانی زیباروی بود که ابن‌اثیر از وی با عنوان «غلاماً من احسن الغلمان» (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۲۹۸/۷) یاد کرده است. غلام در فرهنگ‌های لغت به معانی متعددی چون برده، جوان یا نوجوانی که شارش تازه رویده و مطیع آمده است. ابوظلحه از سرداران سپاه برادرش یعمر بوده و به پشتوانه برادرانش قدرت و اعتبار داشت، بنابراین نمی‌توان معنی برده را برای وی پذیرفت. ریشه لغت غلام در عربی از بهره‌وری جنسی گرفته شده و به احتمال زیاد ابن‌اثیر نیز همین معنی را در نظر داشته است. حوادث بعدی ذکرشده در الکامل نیز نشان‌دهنده امر بودن ابوظلحه است. به نقل از ابن‌اثیر یکی از سرداران یعمر بنام عبدالله بن بلال عاشق ابوظلحه منصور بود و همین عشق سبب سقوط هرات گردید. ابن‌بلال با خجستانی مکاتبه نمود که یک ضیافت ترتیب دهد و سالاران و بزرگان سپاه یعمر را دعوت کند و در این ضیافت خجستانی همه آن‌ها را فروگیرد، به شرط آنکه ابوظلحه را به او ببخشد (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۲۹۸/۷). درواقع عاملی که سبب سقوط هرات و زنده ماندن ابوظلحه در این زمان شد امر بودن وی بود. اگرچه خدعه مؤثر واقع شده و خجستانی هرات را تصرف نمود، لکن عشق عبدالله بن بلال نافرمان بود. ابوظلحه که به‌رغم امر بودن، از شجاعت و رشادت بهره‌ای داشت، با جمع کردن عده‌ای از سپاهیان برادرش، عبدالله بن بلال را به قتل رسانده و از هرات گریخت. وی نزد حسین بن

طاهر برادر محمد بن طاهر (آخرین فرمانروای طاهری) در نیشابور شتافت. او در نیشابور تحت تابعیت حسین بن طاهر درآمد و به نام او خطبه خواند. اکبری اعتقاد دارد که ابوظلحه با این اقدام قصد تحکیم موقعیت خود در نیشابور را داشته است (اکبری، ۱۳۸۴: ۲۳۷). از زمان گریز ابوظلحه منصور از هرات تا بیش از یک دهه بعد، او نقش مهمی در امور سیاسی خراسان ایفا نمود که امر و زیاروی بودن وی نیز از نظر روانی در آن‌ها تأثیر داشت. سلسله‌ای از خیانت‌ها و خیانت‌ها از ابوظلحه سر زد که می‌توان مدعی شد که عقده‌ی حقارت ناشی از امر بودن وی در این خیانت‌ها مؤثر بود.

ازجمله خیانت‌های انجام‌شده توسط ابوظلحه، راندن حسین بن طاهر بود. حسین بن طاهر در امتداد تکاپوی طاهریان جهت اعاده قدرت، توسط محمد بن طاهر به نیشابور گسیل شده بود. محمد بن طاهر که در دیرالعاقول از اسارت یعقوب لیث صفاری گریخته و به بغداد رفته بود، منشور حکومت خراسان و ریاست شرطه بغداد را از خلیفه اخذ نمود. بنابراین برادرش حسین بن طاهر را به خراسان گسیل داشت و حسین در صفر سال ۲۶۳ هجری قمری به نیشابور رسید (اصفهانی، بی‌تا: ۱۷۷). در این زمان ابوظلحه از هرات گریخت و به پناه حسین بن طاهر آمد. ابوظلحه به‌سرعت توانست مهم‌ترین نقش را در سپاه حسین بن طاهر ایفا نماید و سپاه ارسالی خجستانی را در هم بکوبد. ابوظلحه پس از اینکه توانست قدرت خود در نیشابور تثبیت نماید به ولینعمت خود حسین بن طاهر که وی را پناه داده بود، خیانت نموده و او را از نیشابور راند و خود به‌تنهایی قدرت را در آن شهر در دست گرفت (طبری، ۱۳۸۷: ۵۳۲/۹).

روابط ابوظلحه و حسین بن طاهر دو سال بعد بهبود یافت. به نظر می‌رسد که زیاروی بودن ابوظلحه مؤلفه‌ی مهمی بود که علیرغم خیانت‌های متعدد موردپذیرش مجدد قرار می‌گرفت. درواقع در این دوره نیز چهره یا سیما را می‌توان به‌عنوان یکی از عوامل اثرگذار در نظر گرفت. به‌گونه‌ای که ابن‌اثیر می‌نویسد یعقوب، رافع بن هرثمه را به سبب آنکه مردی کریه‌الوجه و دراز ریش بود، از خود راند و رافع تا زمانی که خجستانی او را به سپهسالاری گماشت، کنج عزلت گزید (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۳۶۸/۷؛ مصفا، ۱۳۵۳: ۴۷). روابط

۲۰۰۷/۳۰). در این برهه از زندگی سیاسی ابوظلحه منصور او برای مقابله با دشمن و رقیب اصلی‌اش، خجستانی، به اقدامات ناکارآمد زیادی چون حمایت از حسین بن طاهر و حتی پناه بردن به علویان طبرستان مبادرت نمود، اما در نهایت تنها راه مقابله با خجستانی را اتحاد با عمرولیث صفاری تشخیص داد.

اتحاد با عمرولیث صفاری در برابر خجستانی

همانگونه که اشاره شد در ۲۶۵ ق موقتاً روابط ابوظلحه با خجستانی حسنه شد. سپس نیروی قدرتمند دیگری وارد منازعات خراسان شد که موازنه قدرت را بر هم زد. عمرو لیث صفاری با مصالحه با خلیفه، منشور حکومت مناطق شرقی از جمله خراسان را دریافت کرده و به شوق رهسپار شد. عمرو در راستای این مصالحه، منصب صاحب شُرطگی بغداد و سامرا را به عبیدالله بن عبدالله بن طاهر واگذار نمود (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۲/۲۰۷). احتمالاً این اقدام در جهت نفاق میان خاندان طاهری و کاهش نفوذ و قدرت آن‌ها در بغداد انجام شد. عمرو پس از بازگشت به شرق به نیشابور لشکر کشید (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۱۲)، اما در برابر سپاه خجستانی شکست خورده به هرات عقب نشست (ابن عماد حنبلی، ۱۴۰۶: ۳/۲۸۴). به نظر می‌رسد که همه‌ی نیروهای مخالف عمرو علیه او اشتراک منافع داشتند. خجستانی هنوز در این زمان خطبه بنام طاهریان می‌خواند (طبری، ۱۳۸۷: ۹/۵۵۷) و به نظر می‌رسد که با حسین بن طاهر نیز علیه عمرو لیث صفاری متحد شده بود. در این اتحاد ابوظلحه نقش فعالی را ایفا نمود. طبری می‌نویسد که ابوظلحه میانجی میان خجستانی و حسین بن طاهر شده بود. بنا بر روایت طبری، عمرو پس از شکست از خجستانی نامه‌ای به خلیفه نوشته و محمد بن طاهر را به مکاتبه با خجستانی و حسین بن طاهر متهم داشت.

مدتی پس از پیکار با سپاه صفاری، ابوظلحه به خجستانی خیانت نموده و به عمرولیث پیوست. ابوظلحه به بلخ شتافت که در این زمان عمرو با وی مکاتبه نموده و او را به سوی خود خواند. بنابراین ابوظلحه به عمرو پیوسته و به هنگام مراجعت عمرو به سیستان، ابوظلحه نایب او در خراسان شد. خجستانی به پیکار با ابوظلحه شتافت و او را در سرخس در هم کوبید. ابوظلحه که توان رویارویی مجدد را

ابوظلحه با خجستانی و حسین بن طاهر در ۲۶۵ ق حسنه شد. طبری اشاره می‌کند که در این سال ابوظلحه منصور بن شرکب، میانجی حسین بن طاهر و خجستانی گردید (طبری، ۱۳۸۷: ۹/۵۴۴). به نظر می‌رسد آنچه سبب کنار گذاشتن اختلافات توسط خجستانی، ابوظلحه و حسین بن طاهر شده باشد، به قدرت رسیدن عمرو و لشکرکشی قریب‌الوقوع او به خراسان بود.

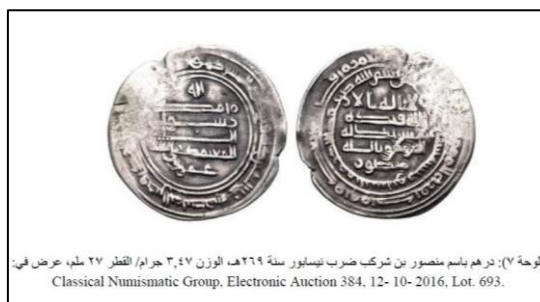
مخاصمه منصور بن شرکب با احمد بن عبدالله خجستانی

روابط ابوظلحه با خجستانی به جز دوره‌ای کوتاه، همراه با بی‌اعتمادی و تخاصم بود. خجستانی پس از سیطره بر هرات لشکری به سرداری برادرش عباس به تصرف نیشابور فرستاد. سپاه خجستانی شکست خورده و برادرش کشته شد (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۷/۲۹۸). ابوظلحه در جهت گسترش قلمرو، یکی از یاران خود بنام اسحاق شاری را به تصرف جرجان (گُرجان) گسیل نمود. اسحاق در رجب سال ۲۶۳ هجری قمری با راه انداختن کُشتاری عظیم، جرجان (گُرجان) را تصرف نمود، اما وی پس از تصرف جرجان (گُرجان) طریق استقلال پیش گرفت. ابوظلحه که به قصد سرکوب اسحاق به سوی جرجان (گُرجان) لشکر برده بود، غفلت نموده و مورد هجوم ناگهانی اسحاق قرار گرفته و به هزیمت رفت. ابوظلحه به سوی نیشابور بازگشت اما مردم او را به شهر راه ندادند. به نظر می‌رسد که این اقدام مردم نیشابور از راندن حسین بن طاهر توسط ابوظلحه متأثر باشد. ابوظلحه نامه‌ای از سوی مردم نیشابور به اسحاق نوشت که از او در برابر ابوظلحه مدد می‌جستند (ابن‌خلدون، ۱۴۰۸: ۳/۳۹۲). آنگاه که اسحاق فریب خورده و به سوی نیشابور روان شد، ابوظلحه سپاه او را در هم کوبید و اسحاق را به قتل رساند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۷/۲۹۹). مردم نیشابور در برابر ابوظلحه، خجستانی را به نیشابور خواندند. با لشکرکشی خجستانی به نیشابور، ابوظلحه گریخت و در اقدامی غیرمنتظره از علویان طبرستان که خصم آشتی‌ناپذیر خلفای عباسی و طاهریان بودند، مدد جست. حسن بن زید سپاهی را به کمک وی فرستاد. ابوظلحه بار دیگر به نیشابور آمد ولی موفق نشد شهر را تصرف نماید و ناگزیر به بلخ رفت. خجستانی به تقاص مدد حسن بن زید به ابوظلحه به پیکار با او شتافت لکن ابوظلحه هیچ کمکی به علویان طبرستان ننمود (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵:

در خود نمی‌دید به سیستان شتافت (ناشناس، ۱۳۶۶: ۲۳۹). اقدام دیگر ابوظلحه در این برهه زمانی که احتمالاً تحت تأثیر عقده حقارت وی انجام شد، به اسارت درآوردن مادر خجستانی و کشتن او بود (ناشناس، ۱۳۶۶: ۲۳۸؛ همچنین، ر.ک: فروزانی، ۱۳۷۸: ۱۲). این اقدام مغایر با رویکرد فرمانروایان اسلامی و صعالیک بود.

روابط منصور بن شرکب با رافع بن هرثمه

پس از کشته شدن خجستانی در ۲۶۸ق، سران سپاه وی، رافع بن هرثمه را به جانشینی برگزیدند. هنگامی که خجستانی در ۲۶۲ق نیشابور را تصرف کرد، رافع را به‌عنوان سپه‌سالار خود برگزید (ابن‌خلدون، ۱۴۰۸: ۳/۲۹۲؛ خوافی، ۱۳۸۶: ۱/۲۹۳). رافع پس از پیوستن به خجستانی، از سرداران برجسته و تأثیرگذار در امور خراسان بشمار می‌رفت. از این روی پس از قتل خجستانی، سپاهیان او رافع را به حکومت گماشتند. ابوظلحه اندکی پیش از قتل خجستانی در جرجان (گُرگان) بود و پس از شنیدن خبر کشته شدن خجستانی به نیشابور لشکر کشیده و آن شهر را تصرف نمود. وی نیشابور را بنام عمرو لیث صفاری در اختیار گرفته و بنام خود و عمرو در آن شهر سکه ضرب نمود. بر اساس شواهد سکه‌شناسی دوران تسلط ابوظلحه بر نیشابور طولانی نبوده است. ابوظلحه بعد از تسلط بر نیشابور با ضرب سکه‌های درهم از جنس نقره اعلام موجودیت خود را نشان داد. بر روی سکه‌های ابوظلحه منصور که در ۲۶۹ق در نیشابور ضرب شده است نام ابوظلحه منصور به‌عنوان حاکم تابعه عمرولیث صفاری آمده است، چراکه نام عمرو نیز بر روی سکه دیده می‌شود. از سوی دیگر ابوظلحه بر روی سکه‌های خود در نیشابور نام خلیفه معتمد را نیز نقر کرده است که نشان‌دهنده فرمانبرداری او از خلیفه عباسی است.

تصویر ۱: سکه ضرب شده از سوی ابوظلحه منصور، ۲۶۹ق، نیشابور (دسوقی، ۲۰۲۱: ۹۶).

بر اساس شواهد سکه‌شناسی و تأیید منابع تاریخی چند ماه بعد از تسلط او بر نیشابور، رافع بن هرثمه بر این شهر تسلط یافته است (دسوقی، ۲۰۲۱: ۹۶). رافع بن هرثمه بعد از شکست ابوظلحه منصور و اخراج او از نیشابور سکه‌هایی را ضرب نمود. نکته جالب در مورد سکه‌های ضرب شده رافع در نیشابور این است که نام خلیفه معتمد و نام خود رافع بر روی سکه نقر شده است که این موضوع نشان از آن دارد که رافع خود را حاکم مستقلی می‌دانست و به دنبال کسب مشروعیت از خلیفه عباسی بوده است (همان: ۳۱-۲۸). هرچند خلیفه عباسی رافع را او را به‌عنوان حاکم مستقل به رسمیت نشناخت و شاهی وجود ندارد که برای او منشور حکومت ارسال کرده باشد و او حدود دو سال بعد بود که به‌عنوان نایب محمد بن طاهر مشروعیت یافت.

تصویر ۲: سکه رافع بن هرثمه، ضرب شده در ۲۶۹ق، نیشابور (دسوقی، ۲۰۲۱: ۹۷)

با هجوم رافع بن هرثمه به نیشابور در ۲۶۹ق ابوظلحه که توان رویارویی با وی را نداشت، به طخارستان گریخت. وی پس از مدتی بر مرو تسلط یافت و برخلاف انتظار در مرو و هرات به نام محمد بن طاهر خطبه خواند (فروزانی، ۱۳۷۸: ۱۲). دلیل رویگردانی ابوظلحه از عمرو و خطبه خواندن بنام طاهریان دانسته نیست، اما احتمال دارد که عدم دریافت کمک از سوی عمرو در برابر رافع اقدام او را سبب شده است. رافع بر اکثر شهرهای خراسان سلطه یافت و عمرو لیث صفاری به آن خطه لشکر کشید. عمرو در ابتدا به هرات لشکر برد که رافع در آنجا بود. ابن هرثمه تاب مقاومت در برابر لشکر عمرو نیاورد و به مرو گریخت. عمرو لشکری به نیشابور فرستاد و آن شهر را نیز از چنگ رافع بدر آورد. رافع با مشاهده برتری مواضع نظامی و سیاسی عمرو به صلح تمایل یافته و در مکاتباتی حاکمی از اظهار اطاعت برای وی ارسال نمود. در این زمان ابوظلحه منصور بن شرکب خیانتی دیگر مرتکب شد

به سپهسالاری خراسان گماشت و خود به سیستان مراجعت نمود (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۳۰۱/۷). ابوظلحه به عنوان نایب عمرو در خراسان به حکومت پرداخت اما نسبت به خجستانی موضع ضعیف‌تری داشت. خجستانی به پیکار با ابوظلحه شتافته و او را در سرخس هزیمت داد و ابوظلحه ناگزیر به سیستان گریخت. در این زمان عمرو در فارس بود و محمد بن حسن درهمی (گماشته او در سیستان) ابوظلحه را به مال و سپاه یاری نمود (ناشناس، ۱۳۶۶: ۲۳۹). عمرو جهت ممانعت از صافی شدن خراسان برای خجستانی، عهد و لوی نو برای ابوظلحه فرستاده و به او نوشت که به خراسان بازگردد. ابوظلحه از سیستان به سوی خراسان به راه افتاد اما از این روی که خود را قاصر از رویارویی با خجستانی می‌دانست، سر از فرمان عمرو پیچید و به جرجان (گرگان) رفت (همان: ۲۳۹). ابن شریک با شنیدن خبر قتل خجستانی از گرگان به خراسان آمد و نیشابور را تصاحب نمود (دسوقی، ۲۰۲۱: ۹۶).

حکومت ابوظلحه در نیشابور چندان نپایید و او در برابر حمله رافع بن هرثمه تاب مقاومت نیاورده و به طخارستان عقب نشست. اندکی بعد عمرو پس از سامان دادن به امور فارس به خراسان لشکر کشید و با شکست دادن رافع توانست بر شهرهای هرات و نیشابور مسلط شود. عمرو کوشید تا ابوظلحه را به سازش و تسلیم وادارد، اما ابوظلحه نپذیرفت. بنابراین عمرو به پیکار با ابن شریک شتافت. در مرو جنگی سهمگین میان عمرولیث و ابو طلحه رخ داد. هفت هزار نفر از افراد ابوظلحه کشته شدند و وی پس از متحمل شدن شکستی سخت از میدان گریخت (ناشناس، ۱۳۶۶: ۲۴۲). عمرو پس از شکست ابو طلحه و فراری دادن او و گماشتن عاملی در مرو و تصرف مجدد نیشابور (که رافع از غیبت سپاهیان عمرو بهره برده و آن را تصرف نموده بود) در ۲۷۱ ق به سیستان بازگشت.

اتحاد با سامانیان علیه رافع بن هرثمه

با خروج عمرو لیث صفاری از خراسان، ابوظلحه قدرت خود را بازیابی نمود و توانست با کمک گرفتن از اسماعیل بن احمد سامانی، عامل عمرو بر مرو را بیرون رانده و آن شهر را در اختیار گیرد. وی پس از تصرف مرو خطبه بنام عمرو لیث صفاری خواند (ابن خلدون، ۱۴۰۸: ۴۱۲/۳). به نظر

و به رافع پیشنهاد اتحاد علیه عمرو داد. پیشنهاد ابوظلحه سبب شد تا رافع از موضع مصالحه‌جوی پیشین خود عقب نشیند. ابوظلحه به مرو آمد و به رافع پیوست اما لشکریان او ناگاه به سپاه رافع حمله نموده و کشتار کردند. سپاه رافع در هم شکست و او به نیشابور گریخت. ابوظلحه نیز پس از راندن رافع، مرو را در اختیار گرفت (ناشناس، ۱۳۶۶: ۲۴۲-۲۴۱). به نظر می‌رسد که پیشنهاد ابوظلحه جهت اتحاد با رافع از همان ابتدا بدین جهت مطرح شده که ابوظلحه سودای انتقام از رافع و تصرف شهر مرو را در سر داشته و با ابا نمودن از رویارویی مستقیم با رافع، به شبیخون می‌اندیشیده است. این نکته را نیز بایستی در نظر داشت که رافع پیشتر و در زمانی که سپهسالار جستانی بود، به ابوظلحه خیانت نمود و ابن شریک با این اقدام، انتقام گرفت. به نقل بیهقی، خجستانی، رافع بن هرثمه را به مکر نزد ابوظلحه فرستاد «تا بود که او را هلاک تواند کرد» (بیهقی، ۱۳۶۱: ۶۷). ابوظلحه، رافع را به نواحی بیهق و بست فرستاد تا خراج آن نواحی را جمع کند و دو تن از یاران معتمد خود را نیز با او فرستاد. رافع یاران ابوظلحه را به اسارت گرفته و با جمع‌آوری مالیات بیهق و بست به خجستانی پیوست (بیهقی، ۱۳۶۱: ۶۷). رافع پس از مدتی قدرت خود را احیا نمود و با ترمیم سپاه و مدد جستن از سامانیان، به انتقام گرفتن از ابوظلحه مبادرت نمود. او سامانیان نیز برای مبارزه با ابوظلحه به مدد خواند و اسماعیل بن احمد، حسین بن علی مروودی را به کمک رافع فرستاد. رافع در ۲۷۲ ق به مرو لشکر کشید و ابوظلحه پس از هزیمت به هرات گریخت. در هرات نیز با مهدی بن محسن حاکم آن شهر از رافع بن هرثمه شکست‌خورده و به سیستان گریخته و سپس به سپاه عمرو لیث صفاری ملحق شد (ناشناس، ۱۳۶۶: ۲۴۴).

منصور بن شریک تحت لوای عمرولیث صفاری

در زمانی که ابوظلحه در پیکار با خجستانی بود و موضع ضعیف‌تری نسب به او داشت و حتی التجا به علویان طبرستان نیز نتوانست سبب برتری او شود، عمرو لیث صفاری کوشید تا او را به سوی خود بخواند. بنابراین زمانی که ابوظلحه به محاصره بلخ اشتغال داشت، عمرو نامه‌ای به وی نگاشت. ابوظلحه در پاسخ این مکاتبه به هرات آمده و به عمرو پیوست. فرمانروای صفاری ابوظلحه را گرمی داشته و

می‌رساند ابوظلحه که خود را قاصر از مقاومت در برابر عمرو می‌دانست و از سویی توان رویارویی با رافع بن هرثمه را نیز نداشت، به این مسئله رضایت داد که عامل عمرو بر مرو باشد. واکنش عمرو لیث صفاری در برابر تصرف مرو توسط ابوظلحه دانسته نیست و به نظر می‌رسد که توأم با سکوت بوده است. در واقع می‌توان مشکلات عمرو در سایر قلمروها چون فارس و اختلاف با خلافت عباسی و اینکه ابن شریک خود را گماشته‌ی عمرو شناساند، عوامل عدم اقدام در برابر تصرف مرو توسط ابوظلحه بود.

تغییر اوضاع خراسان سبب شد که رویگردانی مجدد ابن شریک از عمرو لیث صفاری شد. روابط عمرو با خلافت عباسی تیره شد و خلیفه در سال ۲۷۱ ه.ق حاجیان خراسان را جمع و خلع عمرو لیث از حکومت خراسان را اعلام نمود (ابن‌کثیر، ۱۴۰۷: ۴۸-۴۹/۱۱؛ ناشناس، بی‌تا: ۳۶۵؛ ابن‌جوزی، ۱۴۱۲ق: ۲۴۴/۱۲). اختلافات رخ نموده میان خلافت عباسی و صفاریان بیش از همه به سود رافع بن هرثمه بود و او که خود را نایب طاهریان می‌دانست، توانست قدرت بیشتری کسب نماید. خلیفه پس از عزل عمرو منشور حکومت خراسان را به محمد بن طاهر داد و او رافع بن هرثمه را به نیابت از طرف خود برگزید (ابن‌خلدون، ۱۴۰۸: ۴۱۲/۲). خراسان به تسلط رافع بن هرثمه درآمد و او تا ۲۸۰ به‌عنوان نایب طاهریان بر خراسان حکومت نمود (ناشناس، ۱۳۶۶: ۲۵۰). ابوظلحه نیز که پیشتر خطبه بنام عمرو لیث صفاری خوانده بود با تطور اوضاع رویکرد خود را تغییر داد و در مرو خطبه بنام طاهریان خواند (اکبری، ۱۳۹۱: ۴).

فرجام ابوظلحه منصور بن شریک

قدرت برتر رافع در برابر ابوظلحه سبب شد که ابن شریک بار دیگر به عمرو التجا برد. او با وجود چندین مرتبه خیانت به عمرو، پذیرفته شد و عمرو او را به نیابت از پسرش محمد به حکومت خراسان (به غیر از شهرهای هرات و پوشنگ که به مهدی بن محسن داده بود) گماشت (ناشناس، ۱۳۶۶: ۲۴۲). در ۲۷۲ق عمرو پس از فرستادن ابوظلحه به پیکار با رافع، به فارس رفت. ابوظلحه در برابر سپاه متحد رافع و سامانیان شکست خورد. سامانیان در برابر ابوظلحه به مدد رافع شتافتند. میان امیر اسماعیل سامانی و رافع بن هرثمه

اتحاد و یگانگی پیدا شد تا به حدی که اسماعیل از رافع التماس نمود که خوارزم را به او واگذارد (تتوی، ۱۳۸۳: ۱۶۵۵/۳). ابوظلحه پس از شکست به هرات گریخت. مهدی بن محسن عامل عمرو بر هرات به پیکار با ابوظلحه شتافت. ابوظلحه او را هزیمت داده و اسیر نمود اما وی را خلاصی بخشید (ناشناس، ۱۳۶۶: ۲۴۴؛ فروزانی، ۱۳۷۸: ۱۳). رافع سپاه متحد ابوظلحه و مهدی را نیز در هم شکست و آن دو به سیستان گریختند.

به هنگام گریز ابوظلحه به سیستان عمرو لیث صفاری در سیرجان بود. عمرو، ابوظلحه را نزد خود خواند و او در سیرجان به عمرو ملحق شد (ناشناس، ۱۳۶۶: ۲۴۴). به نقل ابن‌اثیر این اتفاق مربوط به حوادث ۲۷۴ق بود که در این زمان عمرو به پیکار با موفق می‌شتافت و فوج لشکر می‌فرستاد. عمرو، ابوظلحه را به سپهسالاری لشکر گماشته بود و او را به همراه مقدمه سپاه جلوتر فرستاد، اما ابوظلحه بار دیگر به عمرو خیانت کرده و از موفق امان خواست. پیوستن ابوظلحه به موفق سبب هراس عمرو گردید و در برابر سپاه خلیفه عقب نشست (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ق: ۴۲۶/۷). ابن‌کثیر خیانت ابوظلحه منصور را به این‌گونه روایت کرده است که در ۲۷۴ق بین موفق و عمرولیث در منطقه فارس کار به جنگ کشید اما عمرولیث به ایالت‌های دیگر گریخت و هیچ جنگی بین آن‌ها اتفاق نیفتاد چراکه موفق فرمانده پیش‌قراولان سپاه عمرولیث را به طرف خود جلب کرد و او ابوظلحه شریک بود (ابن‌کثیر، ۱۴۰۷: ۵۲/۱۱). اندکی بعد موفق ابوظلحه را فروگرفت و اموال او را به پسر خودش معتضد بخشید (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۴۲۶/۷) و با این اتفاق عمر سیاسی ابوظلحه خاتمه یافت. وی هشت سال بعد در زندان معتضد در بغداد، مرد. ابن‌اثیر می‌نویسد که ابوظلحه پس از پیوستن به موفق پشیمان شد و قصد داشت نزد عمرو برگردد (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۴۲۶/۷). با توجه به رفتارهای پیشین ابوظلحه این مسئله دور از ذهن نیست و از سوی دیگر احتمال دارد که موفق که به ابوظلحه اعتماد نداشته، به بهانه درخواست بازگشت ابوظلحه به نزد عمرو، او را فروگرفته باشد.

نتیجه‌گیری

در اواسط قرن سوم هجری قمری، یکی از این مدعیان قدرت در ایالت خراسان، سالوکان بودند. از بزرگ‌ترین رهبران گروه-های سالوکان یا صعالیک خراسان فردی به نام ابراهیم از بنوشرکب بود، اما عمر این مدعیان قدرت چندان طولانی نبود، چراکه ظهور نیروی جدیدی در سیستان به نام صفاریان و تسلط یعقوب لیث صفاری بر خراسان اجازه تحرکات بیشتر را به این مدعیان محلی قدرت نداد. مدعیانی مانند برادران شرکب، احمد بن عبدالله خجستانی و رافع بن هرثمه در حوادث این دوره نقش‌آفرینی کردند. یکی از مدعیان قدرت در این زمان، کوچک‌ترین فرد از برادران شرکب یعنی ابوظلمه منصور بود. او بعد از کشته شدن برادرانش به دست خجستانی خود را به‌عنوان مدعی جدید در خراسان نشان داد. ابوظلمه منصور سیاست خاصی را در کشمکش‌های مدعیان قدرت در خراسان در پیش گرفت، به‌گونه‌ای که در طول دوران حیات سیاسی خود در چندین دسته‌بندی و جناح سیاسی وارد و خارج شد. مهم‌ترین مانع در قبال قدرت‌یابی و تحکیم نفوذ ابوظلمه منصور در خراسان تا ۲۶۸ ق احمد بن عبدالله خجستانی بود و ابوظلمه برای مقابله با او به‌ناچار با مخالفان خجستانی چون صفاریان، علویان و در مقطعی با طاهریان متحد شد. بنابراین اتحاد با صفاریان و بعد از آن گرایش به طاهریان و حتی علویان طبرستان و سامانیان بخشی از سیاست فعال ابن‌شرکب در این دوره بود. به نظر می‌رسد که سیاست بلندمدت ابن‌شرکب در این دوره بهره‌گیری از قدرت‌های بزرگ منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای برای حذف مدعیان محلی چون خجستانی و بعدها رافع بن هرثمه بود و گاهی در پیشبرد این سیاست، موفق و در مواقعی به‌خصوص در پایان عمرش با پیوستن به عمرولیث صفاری با ناکامی همراه بود.

فهرست منابع

۱. ابن‌اثیر، عزالدین. (۱۳۸۵ق). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دارصادر.
۲. ابن‌اسفندیار. (۱۳۶۶). *تاریخ طبرستان*. تصحیح عباس اقبال. تهران: کلاله خاور.
۳. ابن‌هوقل. (۱۳۶۶). *ایران در صوره الارض*. ترجمه جعفر شعار. تهران: امیرکبیر.

۴. ابن‌خردادبه. (۱۳۷۰). *المسالك الممالک*. ترجمه حسین قره‌چانلو. تهران: مه‌ارت.
۵. ابن‌کثیر، ابوالفداء اسماعیل بن عمر بن کثیر الدمشقی. (۱۴۰۷). *البدایه و النهایه*. بیروت: دارالفکر.
۶. ابن‌جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد. (۱۴۱۲). *المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک*. تحقیق محمد عبدالقادر عطاء و مصطفی عبدالقادر عطاء. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۷. ابن‌خلدون، عبدالرحمان. (۱۴۰۸ق). *العبر*. ج ۳. تحقیق خلیل شحاده. بیروت: دارالفکر.
۸. ابن‌عماد حنبلی، شهاب‌الدین ابوالفلاح عبدالحی بن احمد العکری الحنبلی الدمشقی. (۱۴۰۶). *شذرات الذهب*. تحقیق الاناؤوط. بیروت: دار ابن‌کثیر.
۹. اصفهانی، حمزه ابن حسن. (بی‌تا). *سنی الملوک الارض و الانبیا*. بیروت: دار المکتب الحیاة.
۱۰. اکبری، امیر. (۱۳۸۴). *تاریخ حکومت طاهریان از آغاز تا انجام*. تهران: سمت.
۱۱. اکبری، امیر. (۱۳۹۱). «رافع بن هرثمه آخرین مدعی نیابت طاهریان در خراسان». *پژوهشنامه تاریخ*. (شماره ۲۹)، ۱۸-۱.
۱۲. بیهقی، علی بن زید. (۱۳۶۱). *تاریخ بیهقی*. تصحیح احمد بهمینیار. تهران: فروغی.
۱۳. تتوی، قاضی احمد آصف. (۱۳۸۲). *تاریخ الفی*. مصحح غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: علمی و فرهنگی.
۱۴. شمیسا، سیروس. (۱۳۸۱). *شاهدبازی در ادبیات فارسی*. تهران: فردوس.
۱۵. حموی، یاقوت عبدالله بن عبدالله. (۱۳۴۷). *معجم البلدان*. ترجمه علی‌نقی منزوی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
۱۶. خضری، سید احمدرضا. (۱۳۸۴). *تاریخ خلافت عباسی از آغاز تا پایان آل‌بویه*. تهران: سمت.
۱۷. خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین. (۱۳۸۰). *حیب السیر*. تهران: خیام.
۱۸. خوافی، فصیح. (۱۳۸۶). *مجمعل فصیحی*. تصحیح محسن ناجی نصرآبادی. تهران: اساطیر.

۱۹. دسوقی، احمد محمد. (۲۰۲۰). «نقود جدیده توشق لتاریخ ثوره رافع بن هرثمه (۲۸۳-۲۶۸ق/۸۹۶-۸۸۲م)». *مركز المسكوكات الاسلاميه*. (شماره ۳)، ۴۶-۲۷.
۲۰. دسوقی، احمد محمد. (۲۰۲۱). «مسكوكات منصور بن شركب امير نيسابور (۲۶۹ق/۸۸۲م)». *كلييه الآثار*. (شماره ۲۴)، ۱۰۹-۹۵.
۲۱. زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۳). *تاریخ ایران بعد از اسلام*. تهران: امیرکبیر.
۲۲. طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۷ق). *تاریخ الرسل و الملوك*. تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. بیروت: دارالتراث.
۲۳. طهماسبی، سلمان. (۱۳۸۳). «صعاليك خراسان و نقش آن‌ها در تحولات سیاسی ایران». *ادبیات و زبان‌ها*. (شماره ۴)، ۹۶-۸۱.
۲۴. عوفی، سدیدالدین محمد. (۱۳۵۹). *متن انتقادی جوامع الحكایات و لوامع الروایات*. جزء اول-قسم دوم. تصحیح امیر بانو مصفا. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۲۵. فروزانی، سید ابوالقاسم. (۱۳۷۸). «خدعه عباسیان در سقوط صفاریان». *رشد آموزش تاریخ*. (شماره ۱)، ۱۷-۱۰.
۲۶. گردیزی، ابی سعید عبدالحی بن الضحاک بن محمود. (۱۳۶۳). *زین الاخبار*. مصحح عبدالحی حبیبی. تهران: دنیای کتاب.
۲۷. مستوفی، حمدالله. (۱۳۶۴). *تاریخ گزیده*. مصحح عبدالحسین نوایی. تهران: امیرکبیر.
۲۸. مصفا، مظافر. (۱۳۵۳). «تاریخ خراسان». *دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*. (شماره ۳-۲)، ۵۸-۳۵.
۲۹. مقدسی، مطهر بن طاهر. (بی تا). *البداء و التاریخ*. بورسعيد: مکتبه الثقافه الدینیه.
۳۰. ناشناس. (۱۳۶۶). *تاریخ سیستان*. مصحح ملک الشعراء بهار. تهران: پدیده خاور.
۳۱. ناشناس. (بی تا). *مجمل التواریخ و القصص*. تحقیق ملک الشعراء بهار. تهران: کلاله خاور.
۳۲. نرشخی، ابی بکر بن محمد بن جعفر. (۱۳۳۵). *تاریخ بخارا*. مصحح مدرس رضوی. تهران: توس.
۳۳. نفیسی، سعید. (۱۳۳۵). *تاریخ خاندان طاهری*. تهران: اقبال و شرکاء.
۳۴. هروی، جواد. (۱۳۹۳). *تاریخ سامانیان (عصر طلایی ایران بعد از اسلام)*. تهران: امیرکبیر.